Asish Kumar Mukherjee
21.9.99.

ADDENDUM

ADVAITAVEDANTASAMMATAM JIVANMUKTISWARUPAM

THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE OF
DOCTOR OF PHILOSOPHY (ARTS)
OF THE
UNIVERSITY CALCUTTA
1998

ASISH KUMAR MUKHOPADHYAY
DEPARTMENT OF SANSKRIT
UNIVERSITY OF CALCUTTA
CALCUTTA

अत्र प्रबन्धे जीवन्मुक्तेः स्वरूपनिरूपणमद्वैतवेदान्तमतानुसारेण निरूपितम् । अद्वैतवेदान्तिनां जीवन्मुक्तिस्वरूपप्रतिपादनरीतिः सुविदिता, सुप्रतिष्ठिता च । जीवन्मुक्तिर्न केवलमद्वैतवेदान्तिभिः स्वीक्रियते, अपितु अन्यैरपि भारतीयदार्शनिकैरनेकैः स्वीक्रियते । केवलं रामानुजोऽन्येच द्वैतवेदान्तिनः जीवन्मुक्तिं नाभ्युपगच्छन्ति । तेषां मतमपि सुप्रतिष्ठितमेव । ते वदन्ति वेदान्तवाक्यार्थज्ञान-मात्राद्बन्धनिवृत्तिर्नोपपद्यते । यद्यपि बन्धो मिथ्यारूपो ज्ञानबाध्य एवेत्युच्यते, तथापि तस्यापरोक्षत्वान्न वाक्यार्थज्ञानेन निवृत्तिर्भवितुमर्हति । वाक्यजन्यज्ञानस्य परोक्षरूपत्वात् परोक्षज्ञानेन चापरोक्षस्य बन्धस्य निवृत्त्यनुपपत्तिरेव भवेत् । न च वाक्यादपरोक्षज्ञानमुत्पद्यते । अपरोक्षज्ञानं विना अपरोक्षस्य बन्धस्य निवृत्त्यसम्भवात् । अद्वैतवादिसम्मतं वाक्यजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वं तैर्नाङ्गीक्रियते । एतन्मतेऽविद्याया अनिर्वचनीयायाः स्वीकार एव श्रुतियुक्तिविरोधः । सुतरामविद्यानिवृत्तिरसिद्धा । यथा रज्ज्वा परोक्षज्ञानेन रज्जौ अपरोक्षरूपस्य सर्पज्ञानस्य निवृत्तिर्नभवति, किन्तु रज्जुरेषा न सर्पः इत्यपरोक्षज्ञानेनैव तादृशस्यापरोक्षसर्पज्ञानस्य निवृत्तिर्भवति, तथा प्रकृतस्थलेऽपि बोध्यव्यम् । अतएव, अद्वैतिनां जीवन्मुक्तेः स्वीकारः श्रुतियुक्तिबहिर्भूतः, कल्पित एव ।

किञ्च, जीवन्मुक्तिपदार्थस्य विचारे उच्यते -- शरीरवतो मुक्तिरेव जीवन्मुक्तिरिति । तच्च व्याहतम् । शरीरसम्बन्धो वर्त्तते, अथच मुक्तिरपि वर्त्तत इति व्याहतमेव । यथा वन्ध्या पुत्रवती - इति विरुद्धं भवति, तथा प्रकृतेऽपि । न केवलं प्रत्यक्षेण, अपि तु शास्त्रेणापि जीवन्मुक्तिरपाक्रियते । तथा हि श्रुतिः -- "मर्त्यं वा इदं शरीरम्, आत्तं मृत्युना, तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम् । आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।" -- इत्यादि ।[1] एवं प्रकारेण द्वैतवेदान्तिभिर्जीवन्मुक्तिस्वरूपं निराक्रियते ।

किन्तु, अत्राहं मन्ये तेषामित्थं जीवन्मुक्तिस्वरूपनिराकरणं युक्तिविरुद्धमेव । तथाहि, अद्वैतवेदान्तिसम्मतं ब्रह्म तैर्नाङ्गीक्रियते । अद्वैतवेदान्तसम्मतं ब्रह्म निराकारं निर्विशेषं चिन्मात्रस्वरूपम् । एतादृशं ब्रह्मस्वरूपं तैर्नाङ्गीक्रियते । अद्वैतवेदान्तिसम्मताऽनिर्वचनीयाऽविद्याऽपि तैर्नाङ्गीक्रियते । तादृशब्रह्मज्ञानेन तादृश्या अविद्याया निर्वृत्तेरपि तैर्नाभ्युपगता । अतएव जीवन्मुक्तिस्वरूपनिरूपणे तेषां प्रत्यवस्थानं न सम्मतं मन्ये ।

---

१. छान्दोग्योपनिषद् - ८/१२/१

ब्रह्म यदि निर्विशेषं निराकारं चिन्मात्रस्वरूपं स्वीकृतं स्यात्, दृश्यमानस्य द्वैतस्योपपत्त्यै यदि अनिर्वचनीयाविद्याऽभ्युपगम्या भवेत्, तदा तादृशब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्तिः स्वीकार्या एव ।

किन्तु तादृशज्ञानेन यदि अविद्यानिवृत्तिः स्यात्तदा ज्ञानानन्तरक्षण एव मुक्तिर्भवेत् । तथा सति ब्रह्मज्ञानोपदेशपरम्परा न सिध्येत् । ज्ञानमात्रादेव सद्यमुक्तौ ब्रह्मज्ञानवतः शरीरनाशाद्ब्रह्मज्ञानं लोकानां कथं भवेदित्युपदेशः कथं स्यात्, केन वा क्रियत इति ।

अतएव, ब्रह्मज्ञानवतः सद्य एव शरीरनाशो न सङ्गतमिति स्वीकार्यम् । अतएव, ब्रह्मज्ञानवतोऽपि शरीरं शरीरसम्बन्धो वा तिष्ठत्येवेति स्वीकार्यमेव । सैव च जीवन्मुक्तिरित्युच्यते ।

जीवन्मुक्तिस्वीकारं विना ब्रह्मज्ञानोपदेशपरम्परा नोपपद्यत इति ।

प्रकृतोपयोगी यथामति प्रदर्शितम् । शास्त्राणामाचार्यवचसाञ्चानुशीलनेन यत्किञ्चिन्मनसि उदितं तदपि प्रसङ्गतस्तत्तदाचार्यमतविवरणसमये यथामति समुपन्यस्तम् ।

यद्यपि शास्त्राण्यनन्तानि, युक्तयश्च सीमाहीनाः, आचार्याणामुपदेशाश्चापरिमिताः, सर्वेषां पर्यालोचनं मितेन समयेन, मितेन च वचसा नोपन्यासार्हमिति विरम्यते ।

प्रबन्धादौ भगवति प्रणामनिवेदनेन मङ्गलाचरणं कृतम् । प्रबन्धान्तेऽपि भगवति नमस्कारनिवेदनेन मङ्गलाचरणं कृत्वा विरम्यते ।

नवनीलाम्बुदरुचिरं चरणरणत् किङ्किणीजालम् ।
हैयङ्गवीनचोरं नन्दकिशोरं नमस्याम: ।।

निबन्धे समुद्धृतानां ग्रन्थानां परिचयः

ग्रन्थः	ग्रन्थकारः	प्रकाशना / सम्पादना
अमृतबिन्दूपनिषद्	-	निर्णयसागर मुद्रणालय
अष्टावक्रसंहिता	अष्टावक्रमुनि	वसुमती साहित्यमन्दिर
अनुभूतिप्रकाशः	विद्यारण्य मुनीश्वरः	चौखम्बा
अद्वैतानुभूतिः	शङ्कराचार्य्यः	कमार्सियाल गेजेट प्रेस्
अद्वैतदीपिका	नृसिंहाश्रमः	चौखम्बा
अद्वैतरत्नरक्षणम्	मधुसूदनसरस्वती	निर्णयसागरमुद्रणालय
अद्वैतसिद्धिः	मधुसूदन सरस्वती	निर्णयसागरमुद्रणालय
आयुर्वेदः	वैद्यक	रामप्रसाद शर्मा- लाहौर
इष्टसिद्धिः	विमुक्तात्मन्	वरदागाइकोयाड़
ईशोपनिषद्	-	वाणीविलास
उपदेशसाहस्री	शङ्कराचार्यः	चौखम्बा - वाराणसी
ऋक्वेद्	-	मोक्षमुलर
ऐतरेयोपनिषद्	-	आनन्दाश्रम

ग्रन्थः	ग्रन्थकारः	प्रकाशना / सम्पादना
कठोपनिषद्	-	विवेकानन्दमठ
कठोपनिषद्	-	आनन्दाश्रम
कठोपनिषद्	-	वाणीविलास
कणादसूत्रम्	कणादः	चौखम्बा - वाराणसी
कल्पतरुः	अमलानन्दः	निर्णयसागर मुद्रणालय
कल्पतरुपरिमल	अप्पयदीक्षित	निर्णयसागर मुद्रणालय
कालाग्निरुद्रोपनिषद्	-	वाणीविलास
किरणावली	उदयनाचार्यः	एशियाटिक् सोसाइटि
केनोपनिषद्	-	चौखम्बा - वाराणसी
केनोपनिषद्	-	वाणीविलास
केनोपनिषद्	-	आनन्दाश्रम
कौषीतक्युपनिषद्	-	वाणीविलास
गूढार्थदीपिका	मधुसूदन सरस्वती	नवभारतपाबलिशार्स
चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम्	शङ्कराचार्यः	वसुमतीसाहित्य मन्दिर
चाणक्यसूत्रम्	चाणक्यः	

ग्रन्थ:	ग्रन्थकार:	प्रकाशना / सम्पादना
चित्सुखी	चित्सुखाचार्य्य:	चौखम्वा
छान्दोग्योपनिषद्	-	वसुमतीसाहित्यमन्दिर
छान्दोग्यभाष्यम्	शङ्कराचार्य:	वसुमतीसाहित्यमन्दिर
जीवन्मुक्तिविवेक	विद्यारण्यमुनि:	आनन्दाश्रम
जैमिनिसूत्रम्	महर्षि जैमिनि	चौखम्वा
तर्कसंग्रह:	अन्नंभट्ट:	पण्डितसूर्यनारायणशुक्ल-महोदयेन सम्पादित: (चौखम्वा)
तर्कसंग्रहचन्द्रिका	श्रीमुकुन्दशर्मा	निर्णयसागर मुद्रणालय
तर्कसंग्रह-अध्यापना	ड: नारायणचन्द्र गोस्वामी	संस्कृतपुस्तक भाण्डार
तलवकारोपनिषद्	-	वाणीविलास
तन्त्रवार्त्तिकम्	कुमारिलभट्ट:	चौखम्वा
तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखी)	चित्सुखाचार्य:	काशी उदासीन संस्कृत विद्यालय
न्यायकन्दली	श्रीधराचार्य्य:	चौखम्वा
नृसिंह उत्तरतापिनी उपनिषद्	-	वाणीविलास
न्यायकुसुमाञ्जलि	उदयनाचार्य्य:	काशीसंस्कृत सिरिज

ग्रन्थ:	ग्रन्थकार:	प्रकाशना / सम्पादना
न्यायदर्शनम्	महर्षिगौतम:	कलिकातासंस्कृत सिरिज
न्यायपरिचय	महामहोपाध्याय फणिभूषण तर्कवागीश	पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षद
नैषधचरितम्	श्रीहर्ष:	हरिदाससिद्धान्तवागीश
नैष्कर्म्यसिद्धि:	सुरेश्वराचार्य्य:	चौखम्वा
पञ्चदशी	विद्यारण्य मुनीश्वर	नटवर चक्रवर्त्ती
पञ्चपादिका	पद्मपादाचार्य्य	माद्राजगभर्नमेण्ट ओरियेण्टाल सिरिज
पञ्चपादिका विवरणम्	प्रकाशात्मयति	,, ,, ,,
परमार्थतत्त्वनिरूपणम्	कालीप्रसन्नविद्यारत्न (संशोधितम्)	शरच्चन्द्रशील एण्ड सन्स (कलिकाता)
पाणिनि सूत्रम्	पाणिनि	चौखम्वा
प्रश्नोपनिषद्	-	वाणीविलास
प्रशस्तपादभाष्यम्	प्रशस्तपादाचार्य:	चौखम्वा
भाष्यरत्नप्रभा	श्रीरामानन्दसरस्वती	स्वामीविवेकानन्दशताब्दी-जयन्तीप्रकाशन
वेदान्तकल्पलतिका	मधुसूदन सरस्वती	भाण्डारकर ओरियेण्टाल रिसार्च इन्स्टिट्युट्

ग्रन्थः	ग्रन्थकारः	प्रकाशना / सम्पादना
वेदान्तसार	सदानन्द योगीन्द्र	दि सेण्टाल बुक एजेन्सी (कलिकाता)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली	प्रकाशानन्द	जीवनानन्दविद्यासागर-कर्तृक सङ्कलिता
वेदान्तपरिभाषा	श्रीमद् धर्मराजाध्वरीन्द्र	चौखम्वा
वृहदारण्यकोपनिषद्	-	आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावली
वृहदारण्यकभाष्यम्	शङ्कराचार्य्यः	आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावली
वृहदारण्यकभाष्य-वार्त्तिकम्	सुरेश्वराचार्य्यः	आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावली
ब्रह्मविन्दूपनिषद्	-	वाणीविलास
ब्रह्मसिद्धिः	मण्डनमिश्रः	माद्राजगभर्नमेण्ट ओरियेण्टाल सिरिज
ब्रह्मसूत्र	वादरायण	पाण्डुरङ्ग जवजी - मुम्वाई
वेदान्तदर्शनम्		निर्णयसागर मुद्रणालय
ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्	शङ्कराचार्य्यः	पाण्डुरङ्गजवजी - मुम्वाई
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्	व्यासदेवः	वसुमती साहित्य मन्दिर
वैयासिकन्यायमाला	श्रीभारतीतीर्थः	स्वामीविवेकानन्दशताब्दी-जयन्ती प्रकाशन

ग्रन्थः	ग्रन्थकारः	प्रकाशना / सम्पादना
वैयासिकन्यायमालाविस्तरः	विद्यारण्यमुनीश्वरः	चौखम्वा
वैशेषिकदर्शनम्	कणादः	एशियाटिक सोसाइटि
बौद्धदर्शनम्	गौतमः	साहित्यश्री - कलिकाता
भामती	वाचस्पतिमिश्रः	वसुमती साहित्य मन्दिर
भाष्योत्कर्षटीका (श्रीमद्भगवद्गीतायाः)	धनपतिसुरी	निर्णयसागर मुद्रणालय
भाषापरिच्छेदः	विश्वनाथ न्यायपञ्चानन	श्रीमत्पञ्चानन भट्टाचार्य-शास्त्रिणा सम्पादितः
मनुसंहिता	मनुः	निर्णयसागरमुद्रणालय
मनीषापञ्चक	शाङ्कराचार्यः	,, ,, ,,
महाभारतम्	महर्षि व्यासः	गोरखपुर
महाभारतम्	महर्षि व्यासः	हरिदाससिद्धान्तवागीश-कर्तृक सम्पादितम्
मानमेयोदयः	नारायणः	माद्राज गभर्नमेण्ट ओरियेण्टाल सिरिज
माण्डूक्यकारिका	गौड़पादः	वाणीविलाससंस्कृत ग्रन्थमाला
माण्डूक्योपनिषद्	-	,, ,, ,,
मुक्तिकोपनिषद्	-	,, ,, ,,

ग्रन्थ:	ग्रन्थकार:	प्रकाशना / सम्पादना
मीमांसाश्लोकवार्त्तिक	कुमारिलभट्ट:	चौखम्वा
मुण्डकोपनिषद्	-	वाणीविलास संस्कृत ग्रन्थमाला
मोहमुद्गर	शङ्कराचार्य्य:	वसुमती साहित्य मन्दिर
याज्ञवल्क्य संहिता	याज्ञवल्क्य:	चौखम्वा
युक्तिदीपिका	अज्ञातकर्तृक	एशियाटिक् सोसाइटि
योगसूत्रम्	पतञ्जलि:	चौखम्वा
योगवासिष्ठसार	वसिष्ठ:	निर्णयसागरमुद्रणालय
रामायणम्	वाल्मीकि	कलिकाता संस्कृत सिरिज्
वाक्यपदीय:	भर्तृहरि:	चौखम्वा
वार्त्तिकसूत्रम्	कात्यायन:	निर्णयसागरमुद्रणालय
विवरणप्रमेयसंग्रह:	विद्यारण्य:	वसुमती साहित्य मन्दिर
विवरणभाव प्रकाशिका	नृसिंहाश्रम	चौखम्वा
हितोपदेश	विष्णुशर्मा	पश्चिमवङ्ग मध्यशिक्षापर्षद्
शावरभाष्यम्	शवरस्वामी	चौखम्वा
शास्त्रदीपिका	पार्थसारथि	निर्णयसागरमुद्रणालय

ग्रन्थः	ग्रन्थकारः	प्रकाशना / सम्पादना
श्रीमद्भागवतम्	महर्षि व्यासः	गोरखपुर
श्रीमद्भगवद्गीता	महर्षि व्यासः	निर्णयसागरमुद्रणालय
,,	,, ,,	गीता प्रेस
,,	,, ,,	नवभारतपावलिशार्स
,,	,, ,,	उद्बोधन कार्यालय
श्रीभाष्यम्	रामानुजाचार्यः	चौखम्वा
श्वेताश्वतरोपनिषद्	-	वाणीविलास
सप्तपदार्थी	शिवादित्यः	चौखम्वा
सर्वदर्शनसंग्रहः	सायणमाधवः	दि भाण्डारकर ओरियेण्टाल रिसार्च इन्स्टिट्युट्
सर्वदर्शनसंग्रहः	सायणमाधवः	साहित्यश्री
सिद्धान्तलेशसंग्रहः	अप्पयदीक्षित	विद्याविलास प्रेस (वाराणसी)
सिद्धान्तविन्दुः	मधुसूदन सरस्वती	क्षेत्रपालघोष (कलिकाता) प्रकाशकः
संक्षेपशारीरकः	सर्वज्ञात्ममुनिः	चौखम्वा
सांख्यदर्शनम्	महर्षिकपिलः	नटवरचक्रवर्त्तिना मुद्रितम् प्रकाशितञ्च

ग्रन्थ:	ग्रन्थकार:	प्रकाशना / सम्पादना
सांख्यप्रवचनभाष्यम्	श्रीविज्ञानभिक्षुः	भारतीयविद्याप्रकाशकः
सञ्चयिता (कड़ि ओ कोमल)	रवीन्द्रनाथ ठाकुर	विश्वभारती

सहायका: ग्रन्था:

वेदान्तदर्शनम्	(सम्पादकौ- स्वामी चिद्घनानन्दपुरी वेदान्तवागीश, श्री आनन्द झा)	उद्बोधनकार्यालय कलिकाता
भारतीयदर्शनकोष (वेदान्त)	सम्पादकौ- श्री श्रीमोहन भट्टाचार्य तर्कवेदान्ततीर्थ, श्री दीनेश चन्द्र भट्टाचार्य तर्क वेदान्ततीर्थ	कलिकाता संस्कृत महाविद्यालय गवेषणा ग्रन्थमाला
मुक्ति एवं ताहार-साधन	श्रीविपिन विहारी घोषालेन सङ्कलितम्	उद्बोधन कार्यालय कलिकाता
वेदान्त ओ अद्वैतवाद	श्रीमत्स्वामी विद्यारण्य	वर्धमान विश्वविद्यालय
उपगीता	श्री यतीन्द्रमोहन चट्टोपाध्यायेन संकलिता	
जाह्नवी (रजत जयन्ती विशेष संख्या)		निखिलवङ्ग संस्कृत सेवि समिति

A Tri-Lingual Dictionary - Calcutta Sanskrit College Research Series XLVII